

ילדות ונערות

עיר ההולדת: טומשוב-לובלסקי

כפי שנראה להלן, עיר הולדתו של משה ורטמן, טומשוב-לובלסקי, ממנה נמלט בעור שיניו בתחילת מלחמת העולם השנייה, היתה עיר ייחודית בעלת סממנים יהודיים טיפוסיים; סממנים אלה מאפיינים, לדעתנו, את ההיסטוריה היהודית במזרח אירופה למן ימי הביניים ועד לחורבן הנורא של הקהילות היהודיות, תחת מגף ההרס של גרמניה הנאצית; עם זאת, היה זה סימבולי שכעבור מספר עשורים נבחר ורטמן לכהן כיושב ראש הוועד המנהל של "העמותה לרווחה, לשימור ולהנצחת מורשת ואתרים של יהדות טומשוב-לובלסקי פולין"¹¹.

היה זה אך סימבולי שהנער שנמלט מעיר הולדתו הפך ליושב ראש העמותה שהקדישה מאמציה לשימור מורשתה וזיכרונותיה.

מעט מן ההיסטוריה של טומשוב-לובלסקי: העיר נזכרה לראשונה ב-1615 כיישוב עירוני שנוצר מאיחוד בין יליטוב ורוגוז'נו, שני כפרים שהיו שייכים לרוזן יאן זמויסקי. הרוזן העניק לתושבי המקום פטור ממיסים למשך שנים אחדות, ועד מהרה היתה טומשוב-לובלסקי מרכז מסחרי ומלאכה לסביבתה התקלאית. בשנת 1648 נכבשה העיר בידי חמלניצקי וגייסותיו, שערכו טבח בתושבים. הצמיחה הכלכלית והדמוגרפית התחדשה לקראת סוף המאה ה-17, וב-1700 כבר מנתה העיירה 205 משפחות. בשנת 1795, עם חלוקתה השלישית של פולין, סופחה טומשוב-לובלסקי לאוסטריה וב-1807 נכללה ב"נסיכות ורשה", וב-1815 צורפה למלכות פולין. בשנת 1915 כבשו האוסטרים והגרמנים את האזור והחזיקו בו עד לנסיגתם ב-1918.

יהודים תושבי טומשוב-לובלסקי נזכרים לראשונה בשלהי המאה ה-16. הרוזן זמויסקי, שהכיר בכישוריהם הכלכליים, עודד את התיישבותם והבטיח להם חופש אישי וכלכלי. הודות למדיניותו זו הלך וגדל מספר היהודים בעיירה. היהודים הראשונים בטומשוב-לובלסקי מוצאים היה מכפרי הסביבה. רובם התפרנסו ממסחר בבקר ובאריגים, מייצור ושיווק משקאות חריפים וממלאכה, בעיקר במקצועות האריגה, הנגרות והצורפות. כבר אז, בשלהי המאה

בית הכנסת שנשרף בטומשוב

ה-16 היתה במקום קהילה מאורגנת ולה בית כנסת בנוי עץ (הוקם בשנת 1594). בראשית המאה ה-17 גדלה הקהילה והתבססה, ויהודי המקום בנו בית כנסת חדש מלבנים וקידשו בית עלמין.

בימי גזירות ת"ח-ת"ט (1648-1649) המיטו חייליו של חמלניצקי הרס וחורבן על הקהילה, ורק מתי מספר מבניה שרדו. אולם עד מהרה התאוששה הקהילה. ב-1765 מנתה 806 נפשות והיהודים

¹¹ פרק זה מתבסס על ספר זיכרון של טומשוב-לוב, שיצא לאור משעם "העמותה לרווחה, לשימור ולהנצחת מורשת ואתרים של יהדות טומשוב-לובלסקי פולין".

מילאו תפקיד נכבד במסחר המקומי ובמלאכה. רבה הראשון של טומשוב-לובלסקי, הידוע לנו בשמו, רבי נח, נפטר ב-1644. עם התפשטות החסידות בפולין היתה טומשוב-לובלסקי למרכז חסידי ומקום מושב לאדמו"רים והוקמו בה "בית מדרש של חסידים". בשנת 1864 אסרו שלטונות רוסיה על התיישבות יהודים בטומשוב-לובלסקי בגלל קירבתה לגבול האוסטרי. בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 עבדו רבים מיהודי העיר בתעשייה הזעירה המקומית. כמחצית מ-18 המפעלים היו שייכים ליהודים ורבים אחרים הועסקו בהם ובבתי המלאכה שבמקום, בעיקר בייצור בדים ואריגים ובצביעתם, בייצור דברי הלבשה ובמפעל ליציקת מתכת. מקצת היהודים התפרנסו כספקים של הצבא הרוסי שחנה בפאתי העיירה וכקבלנים שסיפקו לצבא שירותים שונים.

במאות ה-19 וה-20 היו היהודים יותר ממצחית האוכלוסייה בעיירה, ומספרם גדל ללא הרף. בתוך מאה שנה, מ-1827 ועד 1931, הוכפלה האוכלוסייה היהודית בעיר פי חמישה. במשך מאות בשנים היתה קהילת טומשוב-לובלסקי מסורתית וחסידית באופייה. בראשית המאה ה-20 החלו מנשבות במקום גם רוחות ההשכלה והציונות, בעיקר בקרב בני הדור הצעיר. זמן מה לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה היו בעיר גם סניפים פעילים של "פועלי ציון" ושל ה"בונד" הלא ציוני, ששאבו את כוחם מן הפרולטריון הגדול שצמח בעיירה. בקיץ 1914 התנהלו בסביבתה של טומשוב-לובלסקי קרבות עזים ובעיר פרצה דליקה גדולה שכלתה בתים רבים. בקיץ 1915 כבשו את האזור האוסטרים והגרמנים. שלטונות הכיבוש מינו מועצת עיר חדשה בראשותו של יהודי, יהושע פישלזון. דווקא בימי המלחמה יכלו היהודים, לראשונה, לפתח פעילות ציבורית ופוליטית ערה. סניפי ה"בונד" ו"פועלי ציון" חידשו את פעילותם (1916). בתום מלחמת העולם הראשונה, עד להתבססות השלטון בפולין העצמאית, עברו היהודים תקופה של חוסר ביטחון. בימי מלחמת פולין רוסיה, באוגוסט 1920, פלשו לטומשוב-לובלסקי, כנופיותיו של הגנרל האוקראיני בולאק בלחוביץ, או בני ברית לפולנים, ופרעו ביהודים. משהתייצב השלטון במדינת פולין העצמאית ניגשו בני העיירה לשקם את עסקיהם. גם בתקופה שבין שתי מלחמות העולם נשארו רבים מבני הקהילה נאמנים לאורה החיים הדתי, ששלט בקהילה מדורי דורות. בד בבד גברה בשנים אלה השפעת הציונות ומפלגות השמאל; שנות ה-20 וה-30 התאפיינו בפעילות ציונית ערה. בעיר נוסדו סניפים של רוב המפלגות התנועת הנוער הציונית: "פועלי ציון", "הציונים הכלליים", "המזרחי", הרביוניסטים, "החלוץ" (נוסד ב-1924) ו"החלוץ המזרחי". עם תנועות הנוער הפעילות בטומשוב-לובלסקי נמנו "החלוץ הצעיר", "השומר הצעיר", "פרייהייט" (דרור), "צעירי המזרחי", "השומר הדתי" ובית"ר. בבחירות 1924 נבחר שמואל שיפלינגר מרשימת בעלי המלאכה להנהגת הקהילה. ראש הקהילה האחרון לפני מלחמת העולם השנייה היה יוסף לרר מ"המזרחי".

הפעילות הפוליטית הערה היתה מלווה גם בעבודה תרבותית וחינוכית נמרצת. לחברי "פרייהייט" היה מועדון משלהם ובעיר נוסד גם מועדון ספורט של "מכבי". ספריית "הבונד" נסגרה ב-1938 בידי השלטונות בתואנה ששימשה מקום מפגש לקומוניסטים. בתקופה זו נוסד בעיירה בית ספר יסודי של רשת "יבנה" (בו למד משה ורטמן) מייסודה של "המזרחי", בבית הספר "יבנה" התקיימו גם קורסי ערב לעברית, תנ"ך ותלמוד לנערים עובדים.

בשנות ה-30 הסתמנה גם בטומשוב-לובלסקי, כרוב יישובי פולין, הקצנה בפעילות האנטישמית ובאלימות כלפי יהודים. ב-6 בספטמבר 1939 הפציצו הגרמנים את העיירה וכ-150 בני אדם נהרגו בהפצצות. השכונות היהודיות ניוקו קשה. בית המדרש וכמה בתי תפילה אחרים עלו באש. רבים מיהודי העיר נותרו בלא קורת גג. ב-13 בספטמבר, ערב ראש השנה ת"ש, כבשו הגרמנים את העיר. מיד עם בואם החלו בחטיפת יהודים לעבודת כפייה ובמעשי ביזה והתעללות למיניהם. למחרת הכיבוש הובלו שישה יהודים ליער שבפאתי העיר ונרצחו. ב-20 בספטמבר, ביום הכיפורים, נסוגו הגרמנים ואת מקומם תפשו חיילי "הצבא האדום", אבל לא לאורך ימים. כעבור שבוע אחד נסוגו הסובייטים אל מעבר לקו הגבול שנקבע בהסכם מולוטוב-ריבנטרופ. אל החיילים הנסוגים הצטרפו גם 2000 יהודים מקומיים וביניהם הרב אריה לייבוש רובין. אחרי צאת הסובייטים נותרו בעיירה כ-3500 יהודים. עם שובם של הגרמנים לעיירה חודשו גם החטיפות לעבודה ומעשי התעללות. באחד מימי דצמבר 1939 דחסו הגרמנים יהודים נכים, חולי נפש ודומיהם למרתף והציפו אותו במים עד שכולם מתו בייסורים קשים. מסוף 1939 ועד 1942 התעצמו הגירושים והסלקציות. ההשמדה הסופית של שארית יהודי העיר היתה במחנה ההשמדה בבלז'.

עיקרי ילדות ונערות

משה ורטמן נולד בעיר טומשוב-לובלסקי פולין, ב-20.2.1924; הוריו היו פעילי התנועה הציונית. אביו היה פעיל ב"פרעלי ציון" - צ.ס. אחותו נולדה ב-1926. בערך ב-1927 עלה משה עם משפחתו, לראשונה, לארץ ישראל.

בבית הספר העברי "יבנה" בטומשוב-לובלסקי - 1932
ורטמן בשורה האחרונה, שני משמאל

ששנים אלה לא היטיבו עם תושבי ארץ ישראל, מבחינה כלכלית, ואביו של ורטמן סיפר לו שהוא עסק בכל מיני עבודות: עבודות עפר, כבישים, בנייה, צבעות ולבסוף, חפץ להתקבל לעבודה במשטרה העברית כשוטר. כשהוצע לו לשרת במשטרת יפו, על כל הפרובבלמטיקה שבעבודה זו, הוא לא היה מוכן. ורטמן מניח כי המשבר הכלכלי הכניע אותו. בנוסף, סבו וסבתו שנותרו מאחור בטומשוב-לובלסקי שבפולין דיברו על ליבה של אמו, לחזור לפולין.

¹² החומר לפרק זה מסתמך על שלושה מקורות עיקריים:

- הוועד הפועל, המחלקה להשכלה גבוהה, המרכז לתיעוד בעל פה על שם פרופ' יהודה סלוצקי, ראיון עם משה ורטמן, 2.12.1990; הראיון נערך על ידי אברהם גל.
- ראיון עם משה ורטמן, שנערך בתאריך 23.5.2010; הראיון נערך על ידי אלי נחמיאס.
- DVD - סרט על משה ורטמן במלאת לו 85 שנים, "מהלום למציאות", 20.2.2009.

לאחר שהות של כשנתיים בארץ ישראל, הורה משפחת ורטמן לפולין. למרות היותו באותה התקופה ילד קטן, סבור ורטמן כי נשא עימו "מטען כבד" של ידיעת השפה העברית; בהגיעו לארץ ישראל ב-1947, פיטפט בעברית והשפה לא היתה זרה לו. לאביו ולאמו קרא "אבא" ו"אמא" בעברית. סבו ניסה להכניסו ללמוד ב"חדר", אך הדבר לא נשא חן בעיני ורטמן עול הימים. הוא ברח מה"חדר" ובסופו של דבר נשלח לגן או גנון שפעל ליד בית ספר עברי בשם "יבנה". בגן הילדים שהה שנה אחת ומשם עבר ללמוד בבית הספר "יבנה". היה זה בית הספר היחידי בעיר טומשוב-לובלסקי והוא נוהל ברוח זרם "המזרחי" ו"הפועל המזרחי". שפת ההוראה היתה עברית, בהברה אשכנזית, אם כי לימדו שם גם את שפת המדינה, פולנית. בבית הספר "יבנה" למד ורטמן חמש שנים תמימות. כקוריו סיפר משה ורטמן כי אמנם למד עברית בהברה אשכנזית, אך בביתו דיבר עם הוריו בהברה ספרדית. זכור לורטמן כי הופיע בהצגות ילדים של בית הספר ובעצרת לזכרם של הרצל וביאליק, בחודש תמוז. הוא הופיע בפרקי קריאה מיצירותיו של ביאליק "המתמיד" ו"כוכב נידח". את דיקלומיו ביצע בהברה ספרדית. בסיימו את לימודיו ב"יבנה" ביקש להתקבל ללימודים בבית ספר פולני; אך בגלל גילו הצעיר נאלץ להמתין שנה תמימה עד שהתקבל לבית הספר הפולני. בגלל "נומרוס קלאוזוס" חסמו את דרכו ללימודים ב"גימנסיום" בעירו ועל כן נדד לעיר הפולנית לבור, בה התקבל ל"גימנסיום" טכני על שם "קורקיס"; זה היה "גימנסיום" שהוכר על ידי השלטונות הפולניים ועל כן קיבל גם רישיון ללמד. ב"גימנסיום" בלבור למד ורטמן מקצועות עיוניים לצד לימוד מקצועות המתכת והעץ.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1 בספטמבר 1939, נגרם הרס כבד לעירו טומשוב-לובלסקי, עקב הפצצת הגרמנים. לאחר ההפצצות נכנסו הגרמנים לעיר ומשפחת ורטמן חיה תחת שלטונם. בגלל הסכם ברית המועצות גרמניה הנאצית (מולוטוב-ריבנטרוף), התחולל תהליך של תזזת כוחות; בתחילה נכנסו הרוסים לעיר. לאחר מכן יצאו ועם יציאתם, יצאה גם משפחת ורטמן מגבולות טומשוב-לובלסקי. זאת, על מנת לא להישאר בעיר תחת שלטון גרמני. ורטמן ומשפחתו חצו את הגבול (העתידי) ונכנסו לאזור שהיה תחת שלטון ברית המועצות. המדובר בטווח מרחקים של 10-15 ק"מ מעיריתו של ורטמן בפולין.

בסוף יוני 1940, פשטה המשטרה החשאית הסובייטית (הנק.ווד) בפשיטת לילה על בתי הפליטים ומשפחת ורטמן הוצאה ברכבת לתוככי ברית המועצות, ליישוב שנקרא נוזיאר (Nuzjary) ששכן בערך 200 או 300 קילומטר צפון מזרחית לגורקי. היישוב נחשב ל"סביר" מבחינת חיי היהודים. אך עם זאת משפחות הפליטים, ומשפחת ורטמן בכלל זה, חיייתה תחת פיקוח המשטרה החשאית. לפרנסתם, עבדו בני המשפחה בעבודות פיזיות, ביצרות.

ביולי 1941, לאחר פרוץ מלחמת רוסיה גרמניה, נחתם הסכם בין ממשלת פולין (בראשות שיקורסקי) שאיפשר שהרור היהודים על פי צו של הסובייט העליון של ברית המועצות. לאחר שהמשפחה בחנה את כל החלופות היא החליטה לנסוע לאתר שיהיה כמה שיותר קרוב לגבול החיצוני של ברית המועצות, בדרום המדינה. ואכן, הגיעה משפחת ורטמן לעיר לנינובד, דרומית לטשקנט; עיר זו היתה בתחום מדינת טג'יקיסטן (מדינה שהיתה שייכת למדינת ברית המועצות); העיר היתה מרוחקת כ-2,200 ק"מ מגבול פרס. ורטמן שהה בעיר זו בכל תקופת המלחמה, כחמש שנים.

ב-1942 קיבל הודעה שקיימת אפשרות לצאת מברית המועצות וכי ממתניות למשפחת ורטמן ויזות נסיעה. ורטמן מספר כי בתחילה רצה לנסוע עם אביו למוסקבה, אך הממשלה הרוסית עברה (בגלל המלחמה) לעיר קייבישב. לאחר הגיעם לעיר זו, קיבלה המשפחה דרכונים. בנוסף, קיבלה משפחת ורטמן ויזות שאיפשרו לה להיכנס לארץ ישראל (שכן הם כבר שהו בארץ ישראל ב-1927). ורטמן מספר כי התקבלו גם תעודות מעבר לפרס. אך לפתע, הסתבר להם כי ממשלת ברית המועצות התליטה לאסור עליהם לצאת מהמדינה. היות וכך, נותרה משפחת ורטמן ברוסיה עד סוף מלחמת העולם השנייה. מבחינת הסטטוס האזרחי שלהם היו ורטמן ומשפחתו אזרחים פולנים, אך לאחר שניטלה מהם האזרחות הם היו למעשה משוללי אזרחות. מצבם המשפטי היה של אזרחים בעלי דרכונים, אך ללא אזרחות.

לבסוף, לאחר המלחמה, הצליחה משפחת ורטמן, לעזוב את ברית המועצות בשנת 1946 ולחזור לפולין. ורטמן הגיע לאזורים המערביים של פולין, שנלקחו מגרמניה, ושהה באזור שלונסק תקופה די קצרה. משם עברה המשפחה לפראג בצ'כוסלובקיה. גם שם שהה ורטמן תקופה קצרה. לאחר תלאות מסע ובעיות עם הדרכונים, הגיע לפריס. שם התפצלה משפחת ורטמן; תחילה עלה לארץ ישראל אביו של ורטמן (בדצמבר), אחריו עלה משה ורטמן (בינואר) עצמו יחד עם דודתו ולאחר מכן הגיעו ארצה אמו ואחותו (במרץ). האיחוד המשפחתי נעשה במרץ 1947 ומקום מגוריה הראשון של משפחת ורטמן היה בקרית חיים מערבית.

פסיפס משפחתי: אנקדוטות מתקופה סוערת באירופה המזרחית

בתת הפרק הקודם הבאנו את עיקרי עלילות משפחת ורטמן, ומשה ורטמן בכלל זה. מ-1939 ועד 1947, השנה בה עלתה המשפחה כולה (בשלושה שלבים) לארץ ישראל; בראיון עימנו ובסרט DVD שהופק במלאת 85 שנים לורטמן, העלה האחרון נקודות ואנקדוטות הראויות לדעתנו להשתבץ בספר זה. לכן בתרנו להרחיב את היריעה הספרותית, מעבר לתת הפרק על הרקע הכללי של משפחת ורטמן, שעברו חלפו עליה שמונה שנים סוערות, אכזריות ובלתי צפויות באירופה תחת השמיים הקודרים של הנאציזם. לפיכך, בתרנו לקרוא לתת פרק זה "פסיפס משפחתי" שכן אין פה ניסיון לתאר כרונולוגית את שהתרחש, אלא אנקדוטות חיוניות להבנת אישיותו וקורותיו של משה ורטמן.

• בחזרו לתקופת הנערות. מספר ורטמן כי הצטרף לתנועה הנוער של "השומר הצעיר" משום שלא היה סניף של "גורדוניה" בעירו; גם הוריו סייעו בעדו לגבש את ההחלטה בנדון. באשר ללימודיו התלבט ורטמן הצעיר בין בית הספר "פונטנסקי" בלודז' לבין גימנסיה עברית בלבוב. באשר החליט להצטרף לבית הספר בלבוב הופיעו 250 ילדים שהתמודדו על 80 מקומות; ורטמן הגיע עט אמו לעשות מבחני כניסה. כעבור תקופה קצרה הופתע ורטמן כאשר מנהל בית הספר קב ונודיע כי זכה לתוצאות הטובות ביותר במבחנים. אמנם הוא התקבל ל"גימנסיומ" אך היותו מהפרובינציה הפכה אותו לנטע זר. ילדי בית הספר היו לבושים יפה והביאו אוכל טוב מהבית; תרניו של ורטמן לא יכלו לאפשר לו רכישת מדי בית הספר. ורטמן למד בבית הספר יחד עם שלושה ילדים נוספים מהפריפריה. שלושה ילדים שהיו מעין נטע זר. חבריהם ללימודים היו חברה סגורה. עד מועה נערך מבחן במקצוע האלגברה. פרופ' גלברט היה מורה קפדן; כל הילדים נבחנו באלגברה. כעבור שבועיים, לפני החזרת המהבדות, אמר גלברט:

“אתם בורים. לא יודעים אלגברה. סך הכל, היו פה שני תלמידים שעשו את המבחן בצורה טובה ואחד, בצורה בלתי רגילה. זהו משה ורטמן”.

עד מהרה הכל השתנה בחיי בבית הספר ורטמן הפך למקובל. ילדי בית הספר הפכו לחבריו וחלקם “הפרישו” לו מהאוכל אותו הביאו מבתם. ורטמן נבחר כיושב ראש ועד הכיתה. בלבוב הוא התגורר במעון יהודי; בקומתו הראשונה היה המעון, בית תמחוי והילדים התגוררו למעלה. כסף לא היה לרטמן ואת הלימודים בגימנסיה קיבל כמעט בחינם. שהותו בפנימיה מומנה רק ב-50% עלידי הוריו. בלבוב יצר קשרים עם עיתון פולני ועבד שם. כעבור שנה חזר לטומשוב-לובלסקי.

• בינתיים החלו לנשוב רוחות מלחמה; ב-1 בספטמבר 1939 פרצה מלחמת העולם השנייה. לפי הוראות הג”א (הגנה אזרחית) נתבקשו תושבי העיירה לפנות את עליות הגגות ולפזר חול כנגד פצצות תבערה. ורטמן עזר לסבו לעשות עבודה זו, כאשר הוא מציין כי עם סבו הסתדר יותר טוב מאשר עם אביו. ביום חמישי ה-7 לחודש שהה ורטמן עם אביו בשוק בעיר טומשוב. היה שם מרכז מסחרי ויום חמישי היה יום השוק העירוני. לפתע שמע רעש של מטוסים; בהסתכלו למעלה שמע פולנים שאמרו כי אלה מטוסים פולניים. המטוסים עשו סיבוב מעל כיכר השוק ופנו היישר לכיוון האזור היהודי, בהפילם פצצות תבערה. הם גרמו להרוגים ולפצועים רבים. זאת, בהדליקם את כל האזור היהודי הישן. ורטמן ואביו רצו היישר לכיוון ביתם. הם הבחינו ברחובות, בהרוגים ופצועים מדממים ושרועים על הכביש. חלק מהנפגעים נסו לדרכם כשהם אפופי ואחוזי אש. הרוח החזקה שנשבה באותו יום הדליקה גם את בית משפחת ורטמן. הם ניסו לכבות את האש, אך לא הצליחו. בסיכומו של דבר הם הוציאו את חפציהם בעלי הערך מחוץ לבית.

לאביו של ורטמן היתה חנות. את הסחורה של חנות זו הם העמיסו על שתי עגלות של איכרים והביאו את תכולתן ליהודיה שהתחתנה עם פולני והסכימה לאפסן את חפציהם. מפה לאוזן נמסר לנו כי הגרמנים נמצאו מרחק של יומיים מטומשוב. כעבור זמן קצר הורד נציג גרמני ממוסד, בתוך העיר. ורטמן אמר לאביו שהיות וביתם נמצא בדיוק ליד הכביש, לכן הוא חשוף יותר. היות וכך, הציע ורטמן לברוח מיד. סבו והוא נטלו את הסחורה לביתם השרוף והחביאוה במרתף הבית שלא נשרף. את ארובת הבית הפילו השניים על כניסת המרתף כדי לחסום את הכניסה. מביתם נסעה המשפחה לכפר מידן גורני. שם התגוררו כעשר משפחות יהודיות. התקופה היתה תקופת ערב ראש השנה. בכפר זה התפללה המשפחה ואת לילותיהם הם עשו בגורן. בגורן שמע ורטמן שני פולנים המשוחחים ביניהם על כך שלמשפחה יש הרבה כסף ובלילה הם עתידים היו להרוג אותה. הוא סיפר על כך לסבא והציע לחזור על עקבותיהם ואכן כך עשו. טרם לכן קנתה אמו חמאה וקמח. היהודים נסעו בשיירה של כחמש שש עגלות בחזרה. לפתע הם נתקלו בדרכם במשמר גרמני. אחד החיילים שאל מה יש למשפחה. בראותו את החמאה הוא לקח את הצנצנת שהכילה אותה. אמו אמרה שהחמאה מיועדת לילדים, החייל הגרמני ענה שגם להם יש ילדים. בינתיים אחד החיילים תלש לסבו של ורטמן את הזקן והיכה אותו בכת הרובה. ורטמן זינק על הגרמני והפיל אותו ארצה. החייל דרך את נשקו ורטמן נמלט מתחת לעגלות. קצין ה”זרמכט” שהצטרף למקום ריסן את החייל הגרמני ואכן זה החזיר להם מחצית החמאה באמרו:

“חצי לנו וחצי לכם”.

בחזרה לטומשוב מצאה המשפחה כי העיר מליאה בגרמנים. ביתם הגן עדיין על סחורתם שהוחבאה במרתף הבית.

• באחד הימים הגיעה המשפחה לקרן אחד הרחובות בעיר; בפגנת הרחוב עמד טנק גרמני ועליו גרמני שפנה לורטמן הצעיר, באמרו:

“בוא אלי, ילד”.

החייל חשב שורטמן הוא פולני. הלה השיב לו בפולנית כי אינו מבין. החייל העלה את ורטמן לתוך הטנק, ליטף אותו ודיבר עימו בגרמנית. ורטמן לא השיב, אך החייל הוציא מאמתחתו צילומים, ובהם ילד הדומה לורטמן. הגרמני העניק לורטמן שוקולד וממתקים ולבסוף העניק לו נשיקה וחייב אותו בהביעו געגועים לבנו, שלו. בטומשוב-לובלסקי התגוררה משפחת ורטמן אצל המחוננים שלה. ממיל לבית זה היה בית גדול. שם הוחלט לקיים מנן יום כיפור. בשלוש או ארבע אחר הצהריים נשמע רעם תותחים עז. הגרמנים ירו לכיוון יערות העיר שבהם התחבאו חיילים מהצבא הפולני. הרב, שבא לתפילת יום כיפור, הודיע כי הוא מפסיק את התפילה, מאשר לאכול ולהזוור לבתים ולהיות מוכנים לכל צרה. משפחת ורטמן חזרה לביתה ושהתה בקומת המרתף. המפקדה הגרמנית בטומשוב היתה בכנסייה גדולה. ורטמן היה בן 15 ביצאו למרכז העיר כדי להתעדכן, הוא הבחין באלומת אור וראה מכונת ובה חיילים עם סמל הכוכב הסובייטי. החיילים הרוסיים התקרבו והחלו לדבר עם ורטמן בפולנית. היו שם שני סוגי מפקדים: מפקד קרבי ומפקד פוליטי (קומיסר). ורטמן החל לדבר בשפת היידיש עם המפקד הפוליטי שהיה יהודי. ממנו למדה משפחת ורטמן כי החוליה הרוסית היתה בבחינת חיל חלוץ. ורטמן חזר לביתו ואז החלו הסובייטים להיכנס בהמוניהם לעיר. בה בשעה שלגרמנים היו ג'יפים, מכוניות וציוד מסודר הרי שהסובייטים הגיעו רגלי או עם סוסים. כעבור שלושה ימים, בסביבות חג סוכות, בא לורטמן חבר שסיפר לו כי שמע ברדיו הביתי שלו, כי נחתם הסכם בין הגרמנים לרוסים שהגבול יהיה על נהר הבוג ולא על נהר הסאן כמקודם. פירושו של דבר היה שמשפחת ורטמן מצאה עצמה על השטח הגרמני. ורטמן הודיע להוריו כי יש לברוח שוב. המשפחה העמיסה על עצלת איכרים את הסחורה של החנות שהיתה במרתף ביתם השרוף. לפני כן סייע בעדם הפוליטרוק (היהודי) של הפלוגה הסובייטית שגייס את חבריו לסייע בהעמסת הסחורה. בסיכומו של התהליך אמר הקומיסר הרוסי:

“יהודים, תצילו את עצמכם”.

משפחת ורטמן מצאה עצמה בורחת הפעם, לכיוון דרום. לכיוון העיר בלוזן. בהמשיכם לנסוע חמישה קילומטרים נוספים עברו את הגבול האוקראיני ונכנסו לעיר בשם רבה רוסקה, שם היו כ-30,000 פליטים יהודיים. ורטמן עצמו החליט לחזור לעיר לבוב. בעיר זו התגורר בבית יתומים. גם הוריו של ורטמן החליטו לעבור ללבוב שכן ברבה רוסקה, לא היה מה לאכול. בלבוב שכרה המשפחה דירה. ורטמן עזר לאביו למכור את סחורתו בשוק העיר. בשוק הסתובבו ורטמן ואביו ומכרו. כקוריוז סיפר ורטמן כי מכרו קומבינזונים לנשים. יום אחד הגיע לדוכנם קצין עם אשתו. היא הסתכלה על הסחורה ואמרה כי היא רוצה את שמלת הנשף. כך מכרו ורטמן ואביו את כל הקומבינזונים כ”שמלות נשף”... בינתיים החל ורטמן ללמוד את השפה הרוסית בעצמו. הוא למד, לבדו, את האלפא ביתא בשפה זו וכך גם לגבי השפה האוקראינית שאת יסודותיה רכש שם. בית הספר הקודם בו למד הפך לבית ספר

רוסי, אך תוכנית הלימודים לא השתנתה. בחודש יוני, נערכה האפלה בלבוב. התברר כי הרוסים כבשו את בסרביה.

בוקר אחד פשטו אנשי הנ.ק.ו.ד. (השירות החשאי הסובייטי) על בתי היהודים. הם ביקשו שהיהודים יקבלו אזרחות רוסית. הורטמנים סירבו ואזי אמרו להם הרוסים כי יוגלו לסיביר או לקזחסטן. ורטמן ואביו ירדו לשוק, רכשו סל גדול מקש, מעין מזוודה גדולה וארזו את כל מיטלטליהם. בשעה 23:30 נכנסו לביתם סמל מהנ.ק.ו.ד. ואמר למשפחה לנסוע. ורטמן אמר לו שהם מוכנים. המשפחה הלכה ישירות לרכבת תוך חיפוש מקומות לינה ברכבת. ורטמן כתב יומן בשפה הפולנית, אך חשש שהרוסים יראו בכך איום. לכן כתב רק ראשי פרקים (היומן מצוי בידי של ורטמן עד לימים אלה). ברכבת היתה המשפחה סגורה בלא יכולת לצאת; הם נסעו ימים ארוכים, דרך אוקראינה. אחרי העיר גורקי ירדה משפחת ורטמן מהרכבת. הם הועברו לנמל ומשם ברפסודות הועברו בשיירות רבות למחנה, לחינוך מחדש. הם קיבלו חדר ונשלחו לעבוד ביערות בכל מיני עבודות. עיקר עבודתם היתה לנסר קוביות עץ ששימשו להנעת הטרקטורים בחורף. אישה מווינה שהובאה גם כן למחנה זה יחד עם שני ילדיה, ואשר היתה מורה לאנגלית, לימדה את ורטמן הצעיר, את השפה האנגלית. סבו של ורטמן בנה תנור לחורף. שנה לפני כן נשלחו סבו וסבתו לסיביר (קזחסטן מרווה רוסקי). ואמו של ורטמן נאבקה קשות על מנת להחזירם. ורטמן עצמו כתב מכתבים לסטלין, לזר קגנוביץ' ומיקויאן בנדזין. יום אחד נאמר למשפחה כי מישו ממתין להם במשרד המרכזי; היה זה קצין הנ.ק.ו.ד. בהגיעם לשם הם מצאו את הסבא והסבתא, יחד עם דודתם, שנסעו 4,000 ק"מ על מנת להתאחד עם משפחתם.

• הקור היה נורא והגיע למינוס שלושים מעלות. היו ימים שבהם היה אור יום במשך רוב שעות היום. כאשר פרצה המלחמה בין רוסיה לגרמניה, היו תגובות ספונטניות נגד הרוסים. דיירי המחנה לחינוך מחדש שמעו את סטלין ברדיו. יום אחד הגיע מפקד הנ.ק.ו.ד. מהמחנה. הוא כינס את התושבים באולם המרכזי של המחנה ואמר שהיות ונערך הסכם עם שיקורסי

תלמיד בגימנסיה בלבוב

(ראש הממשלה הגולה של פולין) דיירי המחנה רשאים לצאת לכל מקום שהם רוצים ברוסיה, פרט לאזורים מוגבלים. הרוסים העניקו תעודות מסע (לורטמן יש עד היום תעודות אלה). לאחר בדיקה הציע ורטמן לנסוע ל'ארץ השמש והלחם', לטשקנט. משפחת ורטמן עלתה על ספינה בנהר הוולגה ושטה עד לעיר קזאן. בקזאן הם עלו על רכבת והגיעו לטשקנט. הם חפצו לרדת בעיר זו אך הרוסים לא איפשרו להם. בסופו של דבר הם הגיעו לעיר לנינאבד. זו היתה העיר השנייה בגודלה בטג'יקיסטן. שם הם נטלו לעצמם מגורים שקודם לכן יועדו לזוגות צעירים. המשפחה גרה ועבדה בכל מיני עבודות. אביו של ורטמן עבד כמסילאי ברכבת, אך העבודה היתה קשה מאוד עבורו. בסיכומו של דבר עול הפרנסה נפל על ורטמן. הוא תר אחר עבודות מזדמנות ובהזדמנות אחת נפגש עם האדם

האחראי על הרחוב בו גר. הנ"ל שיתף עימו פעולה ונתן לו עבודת תיווך תלושים שהעניקה למשפחת ורטמן הכנסה מסויימת.

ורטמן התיידד עם ראש העיר, סיבירוב; סיבירוב היה אנאלפבית מוחלט ולא ידע לחתום את שמו. מלבד ורטמן כמעט ולא היו צעירים בעיר שכן אלה התגייסו למאמץ המלחמתי בנאצים. ראש העיר קרא לורטמן למשרדו וביקש ממנו לעדכן את כרטיסו האישי של כל תושב, עבור המפלגה הקומוניסטית; כלומר, לעדכן בכרטיס מה היו מעשיו של כל קומוניסט בכל חודש. ורטמן אמר לו שהוא אורח פולני והוא עלול להיות בסכנה אם יתגלה הדבר. יום אחד ראש העיר פנה לורטמן וביקשו שישימש כמפקח במינהל המיסים של העירייה. ורטמן אמר לו שהוא לא מכיר את הנושא וראש העיר השיב לו שגם הם אינם מכירים... סיבירוב פנה למינהל הביקורת הארצית במוסקבה וקיבל אישור מיוחד שהאזרת ורטמן (לא חבר) רשאי לטפל בנושא ביקורת המיסים...

• בנובמבר 1940 קיבלה משפחת ורטמן מברק מהסוכנות היהודית בירושלים, שם עבד דודו של ורטמן. במברק נאמר כי ממתנים להם סרטיפיקטים שכן, הם כבר היו בארץ ישראל בשנות ה-20. עוד נאמר במברק כי הוויזות ממתנות להם בשגרירות בריטניה במוסקבה על שם ישראל (אביו), שרה (אמו) ושינדל (אחותו); כמו כן צויין כי למשה ורטמן עצמו ו"אשתו" בינה (למעשה, דודתו המבוגרת ממנו ב-15 שנה...) ממתנות גם כן ויזות. ורטמן הבריק לשגרירות בריטניה במוסקבה וקיבל תשובה כי עליו להתייצב אישית במוסקבה. אביו והוא החליטו לנסוע. הם עלו לרכבת ובהגיעם לטשקנט היו צריכים להחליף רכבת.

בטשקנט השתוללה מחלת הטיפוס והם נאלצו לעבור תהליך של דיסנפציה. בהגיעם לרכבת

הם הבחינו כי ממתנים שם כ-300 איש לפחות. ורטמן ניגש אל קצין בעל שפם באמרו לו כי "אני נתין זר".

הקצין הצדיע מיידית. לאחר מכן סידר להם מקום טוב ברכבת שהגיעה מאשחבאד ושהיתה מליאה בחיילים.

הנסיעה למוסקבה היתה אמורה לארוך כשבועיים. לפני הגיעם לקובישב עלו על הרכבת אנשי משטרה

עובדי המיסים בטג'יקיסטן - 1944, שני משמאל עומד ורטמן

שאמרו להם שלמוסקבה לא יוכלו להגיע כי כל השגרירויות עברו לקובישב; היות וכך ירדו ורטמן ואביו בקובישב. האב קיבל חום והתברר כי חלה בטיפוס הבהרות. גם ורטמן עצמו סבל מחום גבוה. הוא הביא אמבולנס ואביו גלקה לבית חולים. לינה סודרה לו במעון של קציני צבא פולניים. היה זה בבית ספר שהפך לאכסנייה. זמן קצר לאחר מכן נסע ורטמן לשגרירות הפולנית בקובישב.

אביו של ורטמן החל להתלים ולאחר זמן קצר הם הגיעו לשגרירות בריטניה. הקונסול הבריטי שטיפל בהם אמר כי הסבתא אינה נכללת. היות וכך נשלח טלקס לממשלת ארץ ישראל וכך גם הסבתא קיבלה ויזה. בנוסף, קיבלה המשפחה ויזה מעבר בפרסית-איראנית. הקונסול האנגלי סייע למשה הצעיר בהכינו חבילה קטנה עבורו (ורטמן היה בן 18 באותה התקופה).

לכשרצו הורטמנים לנוע נאמר להם כי קיימת הוראה שאין לנסוע ללא אישור. ורטמן הלך למחלקת הורים של ה.נ.ק.ו.ד ועבר חקירה שכן סברו כי הוא מרגל. בחקירה נשאל אם שירת בצבא. הוא ענה להם שהוא היה בגיל 14 בפולין. לבסוף חזר ורטמן ללנינאבד, ממנה נעדר שלושה חודשים רצופים, ללא קשר עם משפחתו. בלנינאבד הפך עד מהרה לפעיל ציבורי בקבלו את תפקיד סגן יושב ראש ארגון הפולני של ZPP - ארגון פטריוטים פולניים. הוא טיפל בכל מיני עניינים שוטפים של היישוב. ב-8 במאי התהלכה שמועה שהמלחמה נסתיימה. לורטמן היה חבר שעבד בתחנת השידור של לנינאבד. הוא היה משדר ברמקול גדול את החדשות לתושבי העיר.

בתחנת השידור שיכנע ורטמן את חברו להאזין ל-BBC באנגלית או בצרפתית. הם עברו ברדיו לשידורים בגלים קצרים ופתאום עברו לתחנת שידור של ה-BBC ששידרה מלונדון. בשידור נאמר במפורש כי

”היום נפגשו נציגי אנגליה, צרפת וגרמניה. הגרמנים הודיעו על כניעה, ללא תנאים”.

ורטמן וחברו התחילו להתחבק. ורטמן חזר הביתה ואמר לסבתו שזכתה לחוש ניצחון. בחמש או בשש בבוקר נשמעה הודעה ברמקול של המחנה:

”להלן מנשר של המפלגה הקומוניסטית וממשלת ברית המועצות לכל תחנות ברית המועצות: המלחמה הסתיימה”.

השמחה שפרצה במחנה לא תתואר, טוען ורטמן, שהוסיף כי בחייו לא ראה שמחה מעין זו.

• משפחת ורטמן נערכה לעזיבת לנינאבד; אך השלטונות הרוסיים הערימו בפניהם מכשלות בירוקרטיות. לכל אלה שהיו אורחים רוסיים, נתנו לצאת. לאלה ללא אורחות, לא נתנו לצאת. וזאת, בשל פסיק חסר, בהוראת ממשלת ברית המועצות. ורטמן נסע במטוס “דקוטה” (שעלה עליו בתחבולות) יחד עם אשת נ.ק.ו.ד. והגיע לטשקנט. שם חתמו להם על מסמכי יציאה. לאחר סיבוכים רבים עם המשטרה החשאית הרוסית, עלה ורטמן על הרכבת בעברו את כל רוסיה ההרוסה; קיבב היתה הרוסה לחלוטין. כך לגבי רוב אוקראינה. בהגיעו לגבול חשש שמא ייעצר, לכן ירד, מידי פעם בפעם מהרכבת בהתקרבו לגבול. לבסוף הגיע ורטמן לאזור המערבי של פולין, שם אסף את משפחתו. להגיע לארץ ישראל היה חלומו הגדול של ורטמן ושל משפחתו. הרעיון הציוני ניטע בו גם במסגרת חברותם של בני משפחתו ב”פועלי ציון צ.ס” וחברותו של ורטמן ב”שומר הצעיר”. כאנקדוטה מספר ורטמן כי בביתם התארח פנחס לבון, שהגיע מארץ ישראל; לבון תמה על ההברה הספרדית בה דיבר ורטמן. ורטמן השיב לו כי למד זאת בארץ ישראל, בעת היותו בארץ בשנות ה-20.

את בן גוריון העריץ ורטמן, אך את פעילותו הציונית המעשית החל לבצע בעיר ביטום. שם הקימו את סניף “השומר הצעיר”. בביטום התארגנה קבוצה של כ-80 ובסניף נערכו ויכוחים

תדירים על ארנסט בוין הבריטי ומדיניותו; דוד בן גוריון; ייסוד מדינה יהודית, נאמנות ציונית וכד'. יום אחד הגיע שליח מִישראל. היה זה ישראל ברזילי, לימים חבר כנסת ושר הבריאות בממשלת ישראל מטעם מפ"ם. הוא דיבר פולנית יפה. לדברי ורטמן, הוא דיבר

"ונעשה לי חושך בעיניים".

ברזילי דיבר על נאמנות לערביי ארץ ישראל. ורטמן שאל אותו:

"האם הערבים עצמם מסכימים לזה?"

עוד היקשה ורטמן על ברזילי כשאלו שאלות נוקבות על הצורך ליישב את ארץ ישראל ביהודים טרם שיינקטו צעדי שיתוף פעולה עם הערבים. בסיומו של אותו המפגש עם ישראל ברזילי, החליטו ורטמן וחבריו לעבור ל"קיבוץ המאוחד".

ורטמן נסע לזועידת "דרור הבונים" בלודג'. לתדהמתו נפגש עם נואמים שנאמו עשר(!) שעות רצופות. ביניהם היו טבנקין, לויטה ועוד. הוא תזר תזרה לביטום ומסר דוח תמציתי על הזועידה.

• אט אט החלה להתגבש ההחלטה לעלות לארץ ישראל. ורטמן התייעץ עם דודו שהיה שליח הסוכנות. הדוד הציע להגיע לפראג ומשם ליסוע לפריז ומשם לארץ ישראל. בינתיים ורטמן הצעיר קיבל זימון להתייצב לרישום לשירות בצבא הפולני. הוא הבין שהזמן שבידו הוא קצר. הוא הסדיר נסיעה לאוסטריה ומשם תיכנן לקבל ויזת מעבר לצ'כיה. הוויזות סודרו אך אי אפשר היה לקבל כרטיסי נסיעה ברכבת, אלא עד גבול צ'כיה. הרכבת בה נסעו, הוא

IDENTITY CARD	
Name of holder <i>MERTMAN</i>	Place of residence _____
Place of business _____	Occupation <i>LITTOR</i> <i>7/08</i>
Race <i>JEW</i> <i>115</i>	Height <i>5</i> feet <i>9</i> inches
Colour of eyes <i>Blue</i> <i>11/03</i>	Colour of hair <i>Black</i> <i>2/16/41</i>
Build <i>Tall</i> <i>5/12</i>	Special peculiarities _____
Signature of issuing officer _____	Appointment _____
Place _____	Date <i>10-1-47</i>
Signature of holder _____	

תעודת זהות מנדטורית

ומשפחתו, הגיעה לגבול הצ'כי. שם הזעירו בפניהם קשיים מקשיים שונים, עד שלבסוף הגיעו לפראג, בה שהו תחת חסות ה"ג'וינט". בפראג הם שהו תקופה קצרה והכינו את נסיעתם הצפויה לפריז. היה זה בשנת 1946 ומשגרירות צרפת בפראג נמסר להם שיש להם ויזות לארץ ישראל. לפריז הם הגיעו בספטמבר 1946. לאכותבם, האנגלים לא רצו לחדש את הסרטיפיקטים, אלא רק לאביו של ורטמן. משפחת

ורטמן הגיעה למרסיי בצרפת ושם תכננו לעלות על האונייה "פרובידנס", דבר שהוסדר להם על ידי נציגי "פלתורס". לפתע הם שמעו ברמקול כי מתפשים אותם. ליד ורטמן עבר בן צבי שהיה מזכיר "הפועל". הוא הוריד מעליו מעיל ושם אותו על משה ורטמן. זאת, על מנת שיחשבו שהוא נוסע "רגיל" (שכן בני המשפחה ומשה, היו לבושים בלויי סחבות). ורטמן עלה על הספינה "פרובידנס" והחל במסעו לארץ ישראל. באונייה הם פגשו נציגים מארץ ישראל שהשתתפו בקונגרס הציוני. ואך סימבולי הוא שבין הצירים באונייה היה גם אבא

חושי, לימים ראש העיר חיפה ושותפו לדרך של ורטמן. לפני אלכסנדרייה היתה סערה בלתי רגילה. באונייה פגש ורטמן את נח קליגר, ניצול שואה ולימים סופר "דיעות אחרונות". הנ"ל שאל אותו מהיכן הוא מדבר עברית כה טובה. ורטמן השיב לו כי למד בבית ספר עברי. באלכסנדריה, ירדו כל נוסעי האונייה למעט משפחת ורטמן. מעל גבי הסיפון הבחין ורטמן בערבי מצרי שחיבק את אבא חושי ובאותה הזדמנות גם גנב את עט ה"פארקר" של חושי... לימים נפגש ורטמן עם חושי וסיפר לו על מעשה גניבת ה"פארקר"... בהגיעם לחיפה, ירדה משפחת ורטמן יחד עם כמאה איש ואישה שהיו למעשה עולים בלתי לגאליים. בדלפק ההגירה ישב סמל אנגלי שדיבר עברית. הוא הביט על הוויזות של משפחת ורטמן ואמר שאבד עליהן הכלח. ורטמן השיב לו שכידוע התחוללה מלחמה באירופה ומאז הוא ומשפחתו בתנועה מתמדת. הסמל הסתכל עליו בעין בוחנת והשיב לו כי אינו צריך לדאוג וכי

"החבר'ה יסדרו לך את העניינים".

ורטמן ומשפחתו ירדו לנמל חיפה המנדטורי וזה היה צעד הראשון בארץ ישראל, לאחר שלא פקדוה מאז שנת 1928 בה עזבו את הארץ וחזרו לפולין. את משכנם הראשון קבעו בחיפה, ליתר דיוק בקרית חיים המערבית. חיפה הפכה למקום משכנו הראשון של ורטמן ולמעשה בה עיגן את חייו הבוגרים.

אמא ואחותי הגיעו במרץ אותה שנה.

משפחה

חתונת מלכה לבית כץ ומשה ורטמן - 1949

בפרק זה מתאר משה ורטמן את מתווה משפחתו הגלעינית; עם זאת, בראיון בנדון גלש ורטמן מעבר למשפחה הגדולה, בהתייחסו, לעיתים, למשפחתו הרחבה יותר. נציין כי בסיום פרק זה נביא את "עץ משפחת ורטמן" אשר יעניק מבט סכמטי על קשרי המשפחה.

עוד נציין כי בחרנו להביא את הדברים בשם אומרם, כלומר כפי שנמסרו מפי משה ורטמן, בראיון שנערך עימו ב-6.7.2010.¹³

מספר ורטמן:

"עד כמה שגילינו, משפחת ורטמן, מוצאה, כנראה מגרמניה; כנראה שאחד מראשי המשפחה, שקיבל שם זה, היה בעל השפעה באחוזת גדולה בפרנקפורט על נהר האודר. אציין מיד כי אין הרבה בעלי השם ורטמן. המשפחה חיה והתפתחה בגרמניה, סיפורה האמיתי מתחיל כאשר המשפחה עברה לפולין. לפי בקשת אחד הגראפים שהיה לו רכוש ניכר באזור העיר לובלין, עברנו לפולין. המשפחה התפתחה והתפלגה לכמעט ארבע זרועות: החלק הצפוני, החלק המערבי, החלק המזרחי והחלק הדרומי. ברור לחלוטין, שלומר שכל חלקי המשפחה מכירים האחד

את רעהו, זה יהיה מוגזם; כקוריוז אציין כי לעיתים חיינו, האזד ליד רעהו, אך לא ידענו על קשרי המשפחה... – אבל כולם משיבט "לוי".

המשפחה שאבי נמנה עליה באה מהחלק המזרחי והמערבי של פולין. אבי, מוצאו ממשפחת ורטמן. אבי שייך לחלק המזרחי, בה בשעה שאמי משתייכת לפלג המערבי של משפחת ורטמן. אבי הגיע מאזור מאוד זעיר הקרוי קרילוב. אזד זה נמצא ליד הנהר בוק. קרילוב גובלת באוקראינה וכיום מתגוררים בה כשלוש מאות איש ואישה. אבא היה צעיר הבנים והיו לו אחים נוספים. אח אחד נקרא שלמה והשני, מאיר; מאיר בעלם במלחמת העולם השנייה; שלמה הגיע ארצה. היו לו גם שתי אחיות. דן גרו בלונדון וניספו במלחמת העולם השנייה. היתה לו עוד אחות שנמלטה מקרילוב; והגיעה ארצה. אחות זו היא אמו של ברל גולומב, שעבד בגמל חיפה.

¹³ ראיון עם משה ורטמן שנערך ב-6.7.2010, הראיון נערך על ידי אלי נתמאס.

אני עצמי קרוי על שם סבי מצד אבא. סבא נפטר בערך שנה לפני שאני נולדתי. באותה התקופה היה נהוג לקרוא את הילדים בשמות מהתנ"ך ואכן לרוב מבני משפחתי יש שמות מהתנ"ך. סבי הגיע לטומשוב מאזור גרבוויץ, מערבית לטומשוב-לובלסקי, מרחק של כמאה קילומטר. הם הגיעו לטומשוב בערך מאה שנים לפני כן. בעיר זו הצליחו לרכוש בניין (שחלקו נשרף במלחמת העולם הראשונה) ונבנה מחדש. האחוזו של סבא וסבתא השתרעה על שלושה-ארבעה דונם. על המגרש היו שמונה דירות, חנות וגינה עצומה. על ההורים של אבא אנו לא יודעים הרבה, אני רק יודע שסבא שלי התחתן עם אישה נוספת, שהתגוררה בעיר קטנה; בהיותי בן שלוש עשרה הספקתי להגיע לאותה "אחוזו", ללון בה לילה אחד ולראות אותה מקרוב. לאבא שלי קראו ישראל ורטמן ולאבא שלו – משה. ובחזרה לאמי: היא בתו של יעקב שמואל וזוהו ורטמן (מבית קניג); לאמי היה אח שנפטר וכעבור זמן, נולד לה עוד אח. אח זה הגיע לארץ ישראל, השתקע בחיפה, הקים משפחה ונולדו לו ילדים. היתה עוד אחות בשם לאה, שהיתה חלוצה וגם ממנהיגות "השומר הצעיר" בטומשוב. היא התחתנה עם אברהם זילברברג, לימים כיהן כבכיר בסוכנות היהודית. הם עלו ארצה בשנות ה-20 (1925 או 1926) והתיישבו בירושלים. אמא שלי היתה הבכורה ולאה באה אחריה. הבת הנוספת נקראה בינה. אחות אחרת נקראה רחל; אני זוכר שליוונו אותה ב-1935/6 כאשר עלתה לארץ ישראל כחלוצה ציונית. היא עבדה כחלוצה בכל מיני עבודות והתחתנה עם אשר הרבסמן שעבד ב'פניציה'. כפי שאנו רואים מירב בני המשפחה קרויים בשמות מהתנ"ך וזו מסורת במשפחתנו.

מסיבת פרידה "במכוננית" לזודה רחל – עלתה לישראל כחלוצה
סבא, סבתא, רחל; בינה, אמא שרה, משה ליד ההגה, אבא, אחותי יפה (1934-5)

לסבא שלי קראו יעקב שמואל. בנו נקרא מאיר. לבנות קראו שרה, רבקה, לאה ורחל; אני עצמי משה בן ישראל ורטמן. התגוררנו בעיר טומשוב-לובלסקי, שהיתה עיר לא גדולה; אנמצעים ומשאבים נספיים לא היו לנו. נודע לי שבשעתו

הבטיחו לאבא נדוניה גדולה, אך לאחר החתונה הוא קיבל "דירונת" קטנה מאוד... גרנו בתור עם פרוזדור קטן ושתי מיטות. בדירה זעירה זו גרנו כשלוש או ארבע שנים. לאחר מכן נסענו לארץ ישראל, אך בסיכומי של דבר אבא לא נקלט בארץ וחזרנו לפולין בשנות ה-20. עם חזרתנו לפולין, חזר אבי להיות סוחר. הוא השתמש בחדר בתוך הבית, אך הפרנסה היתה מצוייה בקושי. אבל כמו כל היהודים, הסתדרנו... התחלתי ללמוד ואזי החל המזל לפקוד את משפחתנו. אבי העתיק את מקום החנות למקום אחר ואז המכירות עלו. החנות התלה לשגשג. לאבי היתה חנות להלבשה ואמא היתה עוזרת לו. הסבא עסק במסחר ברעפים. היו אלה רעפי עץ. הסבא היה נוסע לכפרים של הגויים והם היו קונים את הרעפים. אני עצמי הייתי עוזר לסבא והייתי מסדר את הרעפים ומרוויח קצת כסף. את הרעפים היינו מסדרים במין קוביות, רעף אחד על השני, כדי שלא יתעקמו. את הרעפים היינו צובעים בצבע שחור כדי שהם יחזיקו מעמד.

אבא, יפה אחותי ומשה. יושבות: אמא ובינה ('אשתי)

הסבתא שהיתה אישה חזקה, פתחה מסעדה מאוד מצליחה. אני זוכר שאסור היה למכור אלכוהול (היה צריך לשם כך רישיון מיוחד בפולין), אך במסעדה של הסבתא שלי התגברו על כל הקשיים... היינו משפחה לא גדולה; אבא התחתן בשנת 1923, ואני נולדתי ב-1924. יש לי אחות בשם יפה שנולדה בשנת 1926. היינו משפחה קטנה. ליהודים הדתיים היו יותר ילדים. זרך אגב, עברתי על רשימות 'יד ושם' המתייחסות ליהודים בשם 'ורטמן' שאבדו במלחמת העולם השנייה; ברשימות יש לפחות 250 'ורטמנים' שנהרגו במלחמת העולם השנייה.

באשר למקור השם 'ורטמן'; במאה ה-14, נדמה לי, הוחלט באירופה להסדיר את שמות האזרחים; זאת משום שהיה אי סדר גדול בנדון. יהודים, לדוגמה, נקראו משה בן אברהם, אברהם בן משה וכד'. הדבר יצר אי בהירות באשר לשמות אנשים ויהודים בכלל זה. הסקנדינבים החליטו להפוך את השם הפרטי לשם משפחה; לדוגמה, ג'קסון, יוהנסון וכד'. היתה זו שיטה פשוטה בתכלית. הגרמנים, לעומת זאת, החליטו לעשות מזה 'ביזנס' והחליטו שהם 'מוכרים שמות'. וכך, יהודי גרמניה העניקו לעצמם שמות שלא היו שגורים בגרמניה; לדוגמה: גולדברג, גרינברג. אין גויים שיש להם שמות אלה. נקנו עוד שמות, כמו: זילבר, גולד וכד'; שמות אחרים ביטאו את מקצועותיהם של היהודים: שוסטר (סנדלר)

וכד'. שמות נוספים ביטאו את מקום המגורים: לובלינר (מהעיר לובלין), וורשובר (וורשא) וכד'. הפולנים, לעומת זאת, הוסיפו את התיבה 'סקי' לשמותיהם; בגרונזינית הוסיפו: 'שוילי' וכד'.

לגבי ארץ מוצאנו הראשוני, אינני בטוח, אך דומני שמקור המשפחה הוא מיהודי ספרד שהגיעו לגרמניה; כל מה שהצלחתי לאתר הוא שהם נמנו על שבט הלוויים; כאשר הוענקו השמות ליהודים אלה בגרמניה, כנראה שאחד מאבותינו היה אדם משכיל, מנהל עסק או מנהל חשבונות, או מעין מנהל אדמיניסטרטיבי של אחד הגראפים בגרמניה, באזור פרנקפורט על נהר האודר. כאשר יהודים אלה הגיעו לפולין, הם קבעו שמות לעצמם, והעניקו לעצמם שמות יפים: השם ורטמן ניתן כנראה משום שייחסו ליהודי זה, ערך; 'אדם בעל ערך', כנראה. בגרמניה, כמעט ואין שמות כאלה. וגם אם יש שם דומה, הרי שהוא משובש. כך, עבר השם 'ורטמן' מאחד לשני, כאשר משפחת הורטמנים נמנית על משפחת הלוויים. אספר קוריוז בנדון: כשנערכה לווייתו של אברהם עופר ז"ל (שהיה שר השיכון בממשלת

'העבודה') השתתפתי בלוויה. בזווית העין הבחנתי במצבה מרשימה, שחקוק עליה 'משה בן ישראל הלוי'; בקלות רבה הצלחתי לנחש מי הוא הנפטר. לדעתי, הוא נמנה על 'השבט הצפוני' שם שכנו 'הורטמנים האריסטוקרטים'. למשפחת הנפטר היה בית חרושת לרהיטים, והם התגוררו ברחוב מזא"ה בתל אביב. לסבא קראו משה. כלומר מדובר על ישראל בן משה ועל משה בן ישראל.

לפני שנה נהרג קצין בצה"ל בשם משה דגן ורטמן; כשראיתי את השם, זה הדליק אצלי "אור אדום". כתבתי למשפחה מכתב השתתפות באבלם. קיבלתי מהמשפחה מכתב ובו תודות על השתתפותי באבלם. הסתבר לפי המכתב כי הם הגיעו לישראל ב-1927 מאזור לובלין בפולין (מהחלק 'האריסטוקרטי' בפולין); המשפחה נפגשה עימי וכשנכנסתי מבעד לדלת הכניסה חטפתי הלבם. הסבא שקיבלני דמה כשתי טיפות מים

מלכה ומשה ורטמן
ב"ירח הדבש" בצפת - 1949

לאבי המנות. דיברנו ולפתע אשתו שאלה אותי אם אני מכיר צייר ישראל ערך (ורטמן)? אמרתי שכן ושאלתיה מהיכן היא מכירה אותו? היא ענתה לי שהוא 'קצת' נמנה על משפחתם; צחקתי ואמרתי להם שאצלם הוא 'קצת' משפחה, אך אצלי, אבא שלו ואבי, הם כמעט בני דודים... המשכנו לדבר ולאט לאט הגענו לאותו ייחוס משפחתי. התברר לי כי אבא שלי דיבר עם הסבא, פעם אחת.

בהקשר לענף של שושלת המשפחה שאני יצרתי, אציין כי יכולתי להתחתן עוד ברוסיה; הכרתי בחורה צעירה ברוסיה, מינה זיבלט, שהיתה חברה שלי עוד מגיל ארבע עשרה. היינו חברים עד גיל עשרים. היא רצתה מאוד להתחתן, אך אני הייתי 'מכור' לדוד בן גוריון. ראיתי את עצמי כפטריוט של בן גוריון. כלומר, החלטתי ואמרתי שאינני מתחתן, אלא בארץ ישראל. בינתיים, חברתי התחתנה.

יום אחד הלכתי לבקר את בני עירי. הגעתי לביתם של הורי אשתי לעתיד, מלכה. הם כמוכן הכירו אותי. שם משפחתם היה כץ. לפתע הגיעה בתם, מלכה, וזהתה אותי וקראה לי בכינויי מטומטום: 'מוישה קוישה קוייס'; כמוכן, נוצר בינינו קשר ראשוני, אם כי טרם החלטתי להתחתן. מעניין לציין כי מלכה (אשתי לעתיד) סייעה ל'הגנה' בקרית חיים. היא היתה בתחנת קליטת איתותי אור, על מגדל המים בקרית חיים.

כאשר נפצעתי בגליל המערבי, היתה זאת מלכה שקיבלה תשדורת אור שנפצעת. היא כמוכן, ציינה בקול רם שאני חבר שלה. אחרי פציעתי היא באה לבקר אותי. נפצעתי מאוד קשה ולא יכולתי לאכול, ובקושי פתחתי את הפה. אימי האכילה אותי באמצעות קש שבו הועברו נוזלים לתוך גופי. מלכה באה לבקר, וראתה אותי במצבי, ואז מלכה העירה לה שלא נאה לבחור להזיאות בחולשתו לפני בחורה... בינתיים, התברר כי למלכה היה חבר קיבוצניק; הצעתי לה לצאת יחד והיא נענתה. שהינו יחד בתל אביב אצל חברתה ואז שמעתי את אם חברתה אומרת למלכה כי 'משה בחור נהדר, כדאי לך להתחתן איתו' ואכן, כשהמשכנו לביקור ביפו לבקר בני משפחה מלודג', אמרה לי מלכה: 'מה דעתך שנתחתני?' כמוכן, הסכמתי. עם זאת עדיין שירתי בצבא וביקשתי להשתחרר. ואכן, שוחררתי.

החתונה נערכה בביתם של הורי מלכה; הרב שחיתן אותנו היה הרב פויגלמן, הרב הראשי של קרית מוצקין. הוא ערך חופה וקידושין כדת וכדין. בחתונתנו לא נטלו חלק הרבה משתתפים. קיבלנו כמתנות הרבה קומקומים וסיפולוקס (סיפונים)... כעבור זמן קצר התקבלתי לעבודה במפ"ח, כעוזרו של יוסף אלמוגי. מלכה עבדה ב'סולל בונה' עד ללידת ילדנו הראשון, אלישע. התגוררנו בביתה של מלכה, בתוספת בנייה, בחצר בית הוריה. תוספת הבנייה כללה כחצר וחצי; כעבור שנתיים עברנו משם, לאתר הולדת בנו הבכור, אלישע. פשוט היה כבר לחוץ וצפוף שם. שלום בהט, מבכירי מפ"ח ולימים מזכיר מפ"ח, אמר לי כי אני זכאי לקבל דירה עקב היותי נכה צה"ל. ועדה בהשתתפותם של מוסקוביץ, פיינשטיין ובהט, אישרה לי זכויות של ותיקי ההסתדרות ועברתי להתגורר ברמות רמז. שכונה זו נבנתה על ידי חברת 'שיכון' ההסתדרותית והיתה מיועדת לוותיקי ההסתדרות ולאנשי צבא הקבע. גרתי ברחוב חביבה רייך, מול בית הספר 'הבונים'. לידי התגוררו מורים רבים. שיפצנו את הדירה וגרנו בה עד שנת 1955. בינתיים נולדה בתנו, נורית, ב-1954. שוב היה לנו צפוף ועברנו לגור ברחוב מאיר, בדירה גדולה יחסית; הדירה הוצעה לנו על ידי אחיה של מלכה שהיה קבלן בניין. עברנו למושבה הגרמנית, לרחוב מאיר. היתה זו דירה טובה, אך ב-1962 התעניינתי ב'שיכון עובדים' באפשרות לרכוש דירה בכרמל הצרפתי. ואכן ב-1965 עברנו לגור בדירה בה אני מתגורר עד היום, ברחוב בית אל 28.

אני זוכר ב-1957 שעמדנו על המרפסת, אלישע ואנוכי; ראינו את האונייה המצרית 'איברהים-אל אוול' שהפגיזה את חיפה במלחמת סיני. אמרתי לו שאני סבור כי 'נגמרו המלחמות'... ב-1961 נולד אהוד, בני הצעיר. וכמה מילים על מלכה, אשתי ז'ל; היא היתה לא רק 'בעלת הבית', כי אם מתנדבת בכל רמ"ח אבריה ושס"ה גידיה. היא התנדבה בכל מיני מסגרות ובראשן 'יעל' (יז עזר לחולה) בבית חולים רמב"ם. ראוי לציין את פעילותה הנמרצת למען פצועי מלחמת לבנון הראשונה.

מלכה ומשה ביום חתונתם

משה, אחותו וההודים - שרה וישראל

מלכה ומשה - 1975

אחותי יפה רוזנפלד ומשפחתה

מלכה ומשה ורטמן

משפחה: אלישע, ורטמן, נורית, אהוד

משפחת אלישע - מימין: מאיה, אלישע, אורי, משה, גילה, קרן, נועם עם בנם רום

משפחת נורית אופיר: מימין: נורית, משה, יעל, נועה, שחר, אורן וארנון

הנינים: דור ורום בניה של קרן מיטב

הנינים: מתן ועמית בניו של שחר אופיר

במלחמה זו התברר כי לבית החולים חסרים מזגנים באחד החלקים המרכזיים של המקום. עזרתי לה לגייס מזגנים, דרך מקומות עבודה עימם היו לי קשרים טובים. יש לזכור כי כיהנתי באותה התקופה גם כמזכיר ההסתדרות בחיפה. יחד עם מלכה וחבר המזכירות, יצחק סינואני, ביקרתי את הפצועים. אך, כמובן, היה זה מבצע של מלכה המתנדבת. בביתנו היא ניהלה את חיי היום יום; מלכה ניהלה בטוב טעם ובחוכמה את חיינו, תוך הענקת חינוך הולם לילדינו. כל עוד כיהנתי בתפקידים שונים במפ"ח השתדלתי לעזור לה. אך, עם היבחרי לכנסת, כבר שהיתי בבית לא בכל ימות השבוע והיא מילאה את תפקיד האבא ואמא, גם יחד. עם זאת, השתדלתי להנהיג מינהג משפחתי לפיו נפגשנו עם הילדים והמשפחה, במפגשים תדירים, בעיקר בחגים של ראש השנה ופסח. מלכה ז"ל היתה יד עזר נאמנה. היא עזרה, סייעה וטיפחה את המשפחה יותר ממני ובודאי יותר מאשר אני עזרתי לה".

"עץ המשפחה" של משה ורטמן

"לא אכנס לסיפור על המשפחה הרחבה, בת מאות בשנים, אלא אתמקד במסירת נתונים על המשפחה הקרובה מאחר שהורי מהווים הבסיס המשפחתי.

צד משפחת אבי: ראשי המשפחה **יוסף וחנה ורטמן**, בנם **משה** נישא ל**פסל** ומכאן בא הדור הנוכחי. **משה** הקים משפחה והתגורר בעיירה לשצ'וב, נולדו להם שישה ילדים: בנים – שלמה, מאיר וישראל, בנות – ריזל, בינה וברנצה. **שלמה** נישא לפינקל, הקים משפחה והתגורר בצפון מזרח פולין, נולדו להם חמש בנות – ברכה, זובה, גיטל, זלטה וריזל. **ברנצה** נישאה לליביש גולומב, הם התגוררו בקרילוב מזרח פולין ונולדו להם שמונה ילדים. רובם ניספו בשואה ולישראל הגיעו הבנות – שינדל ופסל והבן – ברל דב גולומב. **ריזל ובינה** התגוררו בלודז', **מאיר** התגורר בקרילוב – הם ניספו בשואה. **ישראל** – הוא אבי.

צד משפחת אמי: סבי, **יעקב שמואל** ורטמן התגורר בגרוביץ' (צפון מערב של מחוז לובלין) נישא **לחנה** מבית קניג ונולדו להם שישה ילדים: בנים – הרש ומאיר, בנות – שרה-רבקה, לאה, בינה ורחל. **הרש** נפטר בצעירותו. **לאה**-נישאה לאברהם זילברברג, פקיד בכיר בסוכנות ונולדו להם שני ילדים – רותי ודודי. **מאיר** נישא לפפה ונולדו להם שלושה ילדים: צבי שנישא לחנה ונולדו להם שני ילדים, דב שנישא לחנה ונולדו להם שלושה ילדים ויפה שנישאה למרדכי הורנפלד ונולדו להם שני ילדים. **רחל** נישאה לאשר הרבסמן והתגוררו בקרית ים. **בינה**, הבת שהחיים התאכזרו אליה, בהיותנו ברוסיה ניסתה להתאבד, כאן בארץ התחתנה אבל נפטרה כעבור זמן קצר מסרטן ריאות. כאשר קבלנו את הוויזה בברית המועצות כתוב היה במברק 'משולת פלסטינה א"י איפשרה את כניסתם של ישראל ושרה ורטמן ויפה ורטמן, משה ורטמן ואשתו בינה'. חשוב לציין שהמשפחה עלתה לא"י ב-1926 וחזרה לפולין ב-1928.

היה לי ברור כי הכוונה היתה לאפשר לבינה לנסוע לא"י על הקוטה שלי והאפשרות היחידה שהיתה היא לצרף לי אישה ואז כבעל זכות שיבה לישראל הופעתי כנשוי.

שרה-רבקה היא אימי.

הורי **ישראל ושרה רבקה ורטמן** נישאו בפולין בשנת 1923 ונולדו להם שני ילדים – אני, משה ויפה.

אחותי, **יפה**, עברה יחד איתנו את תלאות המלחמה והרוסים רצו למנוע ממנה לעלות לישראל. מרוסיה כל המשפחה חזרה לפולין, משם לצ'כיה לפראג ומשם לפריס. כאן התפצלנו. אבי, ישראל, עלה ראשון עם סרטפיקט חוקי בדצמבר 1946. בינה עלתה יחד איתי בצורה בלתי לגלית, עלינו באונית 'פרובידנס' והגענו לחיפה. כאן חיכתה לנו כמובן הפתעה כאשר סמל ממשטרת ההגירה, דובר עברית, בדק את התעודות שלנו ובישר לנו כי 'הזמן חלף' אמרתי לו ש'ודאי ידוע לך שהיתה מלחמה ומאז צאתנו מפולין אנחנו בדרכים', הוא הרגיע אותנו והסוכנות דאגה שנקבל אישור כניסה לארץ. אמא ויפה נשארו בפריס והגיעו לישראל במרץ 1947.

יפה, נישאה ליעקב רוזנפלד, מתגוררת בקרית מוצקין ונולדו להם שני ילדים – רונית ויורם.

רונית נישאה לאפרים זיגל ונולדו להם שלושה ילדים: בנים – ישראל ואיתמר, בת – ליאור.

יורם, אקדמאי, חוקר המרבה לנסוע בעולם על מנת להתעמק בשורשי התזה שלו וזוכה להערכה רבה במכללות בהן מרצה. מתגורר בירושלים.

כפי שכבר ציינתי, שמתי לעצמי ליעד להגיע לארץ ישראל ולבנות לי שם בית.

בהגיעי ארצה, בדרך לא דרך, התחברתי עם אישתי לעתיד **מלכה** מבית כץ. נישאנו באוגוסט 1949 והתחלנו לבנות את הקן המשפחתי. נולדו לנו שלושה ילדים – אלישע ב-1951, נורית ב-1954 ואהוד ב-1961. למרות שהאמצעים היו דלים, הקדשנו, רעייתי ואני, כל מה שניתן היה כדי לאפשר השכלה לילדנו ולפרוץ להם נתיבים לחיים טובים.

אלישע – סיים בהצלחה את תיכון עירוני ה' בחיפה, התגייס לעתודה האקדמאית, סיים כקצין ושרת בצה"ל בחיל הים. נישא לגילה מבית אשר, נולדו להם שלושה ילדים – קרן, אורי ומאיה.

קרן – נאה ומצליחה, נישאה לעו"ד נועם מיטב ונולדו להם שני בנים – רום ודור.

אורי – סיים לימודים אקדמאים, ממשיך לתואר שני ונכנס לעולם הפוליטיקה. משתלב במלא המרץ בצמרת המערכה הפוליטית. זכה להיבחר לסגן יושב ראש "המשמרת הצעירה" הארצית ויושב ראש מקומי.

מאיה – צנועה ושקדנית. סיימה בהצטיינות רבה את לימודיה התיכוניים בהרצליה, התגייסה לעתודה האקדמאית ללימודי רפואה באוניברסיטה העברית בירושלים, בהדסה עין כרם ומתעתדת לסיים את לימודיה בשנה הקרובה.

נורית – סיימה לימודיה בתיכון עירוני ה' בחיפה, שירתה בצה"ל כמורה חיילת והספיקה במשך התקופה ללמד עולים וישראלים בכרמיאל. נישאה לארנון אופיר ונולדו להם שלושה ילדים – שחר, אורן ויעל.

שחר – סיים שירות צבאי כקצין מכונה בספינות הטילים בחיל הים, לימודי הנדסת מכונות ובמסגרת המקצוע הוא פעיל בגופים שונים. נישא לנעה מבית וייסלר ונולדו להם שני בנים – מתן ועמית.

אורן – נעים הליכות, סיים את שירותו ביחידה מובחרת בחיל אוויר, סיים לימודים אקדמיים ומתמיד ברכישת ידע בתחומים שונים.

יעל – בעלת אומץ ותושיה בלתי רגילים, מסתגלת למצבים קשים ומשמשת דוגמה לאחרים בהתמודדות על מסלול לקידמה. יצאה למסע בדרום אמריקה למספר חודשים כשעל גופה תרמיל. עתה לומדת לימודי ביולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. שרתה בצבא בחיל אוויר והיתה בין הבודדות שזכו להתקבל לקורס טייס בו שרדה מספר חודשים.

אדוד – בן הזקונים שלנו, התגלה כבחור אמיץ, קולט מהר משימות שונות, שירת בצה"ל בחיל הים על ספינות הטילים וזכה להערכה על פעולותיו. בעל אינטליגנציה גבוהה, יצירתי ובעל יכולת בלתי רגילה ליוזם הקמת מפעלים וניהולם והוכיח זאת כאשר הקים, כמעט במו ידיו, מפעל לשיווק נירוסטה של יזם תורכי.

1962 – אלישע, מלכה, משה, אהוד ונורית

אילן יוחסין משה ורטמן

